

УДК 340

DOI <https://doi.org/10.37687/2413-6433.2020-2.8>

Костицький В.В.,
доктор юридичних наук, професор,
академік
Національної академії правових наук України
ORCID: 0000-0003-1692-9810

ПРАВО ЯК СОЦІАЛЬНА ЦІННІСТЬ

LAW AS A SOCIAL VALUE

У статті автор продовжує дослідження проблем розвитку соціології права, з'ясовуючи проблеми його соціальної цінності. Соціальна цінність права визначається тим, що воно в сучасному суспільстві залишається універсальним і найбільш ефективним регулятором суспільних відносин, інструментом формування влади і здійснення нею функцій держави, мірою рівності і справедливості, засобом унормування, реалізації та захисту прав і свобод людини. Такий підхід свідчить про наукову близькість аксіолого-правових досліджень та соціології права.

Автор звертає увагу на те, що проблематика цінності права була визначена як самостійний напрям наукового дослідження лише в середині ХХ ст., що було пов'язано з ренесансом юснатуралістичних поглядів на право і необхідністю теоретичного заперечення антиправової за своїм духом державної практики тоталітарних режимів. У соціології права його цінність розглядається як набуте, засвоєне з досвіду узагальнене і стабільне поняття про потрібність і корисність права, оскільки вся система цінностей базується на потребах, які соціалізуються в процесі життєдіяльності. Цінність права є похідною від загальнолюдських цінностей, які воно закріплює, визнає, формалізує в нормах, на дотримання яких воно орієнтує в суспільних відносинах та які охороняє властивими йому засобами. Це, зокрема, такі цінності, як свобода, справедливість, життя, здоров'я, честь, гідність, недоторканність, безпека людини, матеріальний добробут, здорове довкілля, праця, сім'я та ін.

На підставі дослідження надається таке визначення: соціальна цінність права – це історично зумовлена, невід'ємна властивість права як соціального явища, яка полягає в його здатності акумулювати та відобразити на нормативному рівні, визнаному (легітимованому) суспільством, домінуючі в цьому суспільстві соціальні цінності та їх співвідношення, а також бути засобом їх оптимальної реалізації в суспільних відносинах.

Дослідження цих проблем визнається одним із важливих завдань сучасного правознавства та соціології права зокрема.

Ключові слова: соціальні цінності, соціальна цінність права, право як соціальне явище, доцільність права.

In the article the author continues to study the problems of sociology of law, finding out the problems of its social value. The social value of law is determined by the fact that in modern society it remains a universal and most effective regulator of social relations, a tool for forming power and exercising state functions, a measure of equality and justice, a means of standardization, implementation and protection of human rights and freedoms. This approach testifies to the scientific similarity of axiological and legal research and sociology of law.

The author points out that the issue of the value of law was defined as an independent area of research only in the middle of the twentieth century, which was associated with the renaissance of jusnaturalist views on law and the need for theoretical denial of anti-legal state practice of totalitarian regimes. In the sociology of law, its value is seen as an acquired, learned from experience generalized and stable concept of the need and usefulness of law, because the whole value system is based on the needs that are socialized in the process of life. The value of law is derived from universal values, which it enshrines, recognizes, formalizes in norms, focuses on their observance in public relations and protects its inherent means. These include values such as freedom, justice, life, health, honor, dignity, inviolability, human security, material well-being, a healthy environment, work, family, and more.

Based on the study, the following definition of the value of law is provided: definition of social value of law: social value of law is a historically determined, integral property of law as a social phenomenon, which is its ability to accumulate and reflect at the normative level recognized (legitimized) by society. in this society, social values and their relationships, as well as to be a means of their optimal implementation in social relations.

The study of these problems is recognized as one of the important tasks of modern jurisprudence and sociology of law in particular.

Key words: social values, social value of law, law as a social phenomenon, expediency of law.

Постановка проблеми. Дослідження права як універсального регулятора суспільних відносин, засобу закріплення, реалізації та захисту прав і свобод людини нерозривно пов'язано із з'ясуванням його сутності та цінності. Сучасна аксіологія права розглядає його як соціальну цінність та надбання духовної культури суспільства. Динамізм права зумовлює потребу в науковому осмисленні його місця в системі цінностей, ролі в мотивації і виборі варіантів поведінки індивіда та значимості в житті соціуму.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Аксіологічні проблеми права на теренах України стали предметом наукових досліджень в останній чверті ХХ ст. Цінність права вивчалася такими вченими, як М. Костицький, О. Мурашко, П. Рабінович, М. Цвік та інші. Їхні дослідження стали суголосними з працями С. Алексєєва, Г.Дж. Бермана, Н. Лумана, К. Маннгейма, Н. Неновські, В. Нерсесянца, К. Олівекрона, Р. Познера, П. Рабіновича, І. Сабо, Дж. Френка, Ю. Шемшученка та ін. Узагальнення їхнього наукового доробку та спроби напрацювання інтегральних пояснень феномена права є одним із важливих завдань правової науки.

Формування цілей статті. Основним завданням написання статті є з'ясування сучасних аксіологічних проблем права. Зважаючи на домінування соціологічних підходів у вивченні правової реальності та права як соціального явища розглядаються проблеми його соціальної цінності та цінності права як надбання культури.

Виклад основного матеріалу. У сучасній юриспруденції спостерігається посилення наукового інтересу до ціннісного підходу у процесі дослідження феномена права. Тривалий час вітчизняні теоретики права здебільшого визначали право як явище ціннісно нейтральне, незважаючи навіть на певні моральні цінності, що містяться в ньому. Це пояснювалося переважанням у вітчизняній юриспруденції позитивістського праворозуміння, наскрізь просякнутого ідеєю тотожності права і закону, права і норми, які визначалися державною владою загалом чи законодавцем у праві (законі), зокрема, неоголошеною заборонаю на аксіологічні дослідження, першим яку порушив проф. С. Алексєєв, опублікувавши у 1971 р. відому монографію «Социальная ценность права в советском обществе» [1; 2].

Водночас визнання права явищем багатоманітним і багатовимірним, спроби уточнення його відмінностей від моралі, релігії та інших нормативних регуляторів, що існують у суспільстві, приводять загальнотеоретичну юридичну науку до необхідності застосування ціннісного (аксіологічного) підходу до права [3], який полягає у з'ясуванні потреби в праві та його доцільності. Як стверджував болгарський фахівець Н. Неновські, не можна виявити роль права в загальнолюдському соціальному і культурному прогресі та зрозуміти прояви наступності у праві без цін-

нісного підходу до його осмислення [4]. Без ціннісного наповнення право взагалі припиняє існувати як самостійний феномен суспільного буття (К.В. Горобець, В.В. Костицький) [5, 13].

Поступово утверджується позиція, за якою право існує у вигляді системи, яка не зводиться до сукупності формальних джерел, що містять норми права. Це уможлиблює розуміння його сенсу та призначення в житті суспільства і кожної особистості, що надає соціології права характеру світоглядної науки [6].

Зазначимо, що проблематика цінності права була визначена як самостійний напрям наукового дослідження лише в середині ХХ ст. [7]. Це було пов'язано з ренесансом юснатуралістичних поглядів на право і необхідністю теоретичного заперечення антиправової за своїм духом державної практики тоталітарних режимів. На той час відомий німецький філософ і соціолог К. Маннгейм зазначив, що «без оціночних концепцій, без будь-якої, бодай мінімально раціональної мети нам нічого не вдасться досягнути ні в соціальній, ні в психологічній сфері» [8]. Додамо: і в юридичній також. На чому ж ґрунтується така впевненість?

Зрозуміло, що, розглядаючи право як соціальну цінність, ми маємо виходити із загальнонаукового розуміння того, чим, власне, є цінність як така. Відомо, що в науковій літературі є чимало визначень цього поняття. Наприкінці 1960-х рр. видатний німецький соціолог Н. Луман спробував їх поррахувати: у 400 фахових публікаціях, прямо пов'язаних із тематикою цінностей, він нарахував понад 180 різних визначень цінності. Якби хтось спробував поррахувати їхню кількість нині, то до них, напевне, додалося ще не кілька десятків, а кілька сотень [9].

Соціологія права розглядає його цінність як набуте, засвоєне з досвіду узагальнене і стабільне поняття про потрібність і корисність права; це тенденція і критерій постановки цілей дії. Основа системи цінностей у цьому сенсі базується на потребах, які соціалізуються у процесі життєдіяльності [10]. Поняття «цінності» використовують для характеристики людського, соціального та культурного значення певних об'єктів і явищ, що відсилає до світу належного, цільового, осмисленого [7], у тому числі і права.

Виокремлюються такі найважливіші аспекти цінностей: 1) онтологічний – цінності розглядаються як вираження скерованості змін буття, тобто як структурно-цільовий компонент; 2) гносеологічний – цінність виступає необхідним елементом процесу пізнання, адже поза оцінкою іншого неможливий сам процес вибору об'єкта розгляду та осмислення того, що є цим об'єктом; 3) антропологічний – цінності виступають відображенням надання особою переваг тій чи іншій формі саморозвитку, змін у напрямі до належного, виявляються втіленням індивідуальних сенсів і значень; 4) праксеологічний – цінності відображають

активність суб'єкта; 5) герменевтичний – цінності виступають явищем, що пов'язує суб'єкта та інтерпретований ним світ [11]; 6) соціологічний – цінності відображають стан та особливості розвитку суспільства, є визначальним критерієм в індивідуальній і соціальній комунікації.

Отже, право належить до соціальних цінностей практично від самого початку виникнення. Щоправда, не відразу право набуло статусу цінності універсального регулятора людської поведінки та суспільних відносин. Спершу цю роль відігравала релігія, особливо в невіддиференційованих правових системах [12].

Нагадаємо, що на поцінуванні, вшануванні та збереженні права наполягали вже найдавніші пам'ятки правової думки – від Кодексу законів вавилонського царя Хаммурапі (XVIII ст. до Р.Х.) до варварських прав¹ доби раннього Середньовіччя. «Країна будується правом і розорується відсутністю права», – твердила примовка, що мала силу правової максими в середньовічній Європі. «Де суспільство, там і право» (*ubi societas, ibi ius*), – говорили у ранньому Середньовіччі [13]. У слов'янських мовах цінність права навіть етимологічно підкреслена близькістю до поняття «право» категорій «правда», «справедливість», «правосуддя», «правильність», «праведність», «правити», «правитель» тощо [14]. Тому можна стверджувати, що вже з часів античності і Середньовіччя право стало являти одну з вищих суспільних цінностей в Європі.

Попри суттєві зміни, що їх зазнало право у своїй сутності, призначенні і конкретних правових явищах, цінність його залишається неспростовною понині. Це вказує на те, що у природі права є таке, що здатне протягом багатьох століть слугувати благу всіх людей. І в цьому – в служінні спільному благу – очевидно, можна в найзагальнішому вигляді вбачати найпершу і найглибшу цінність права як соціального феномена взагалі.

Можна також погодитися з тим, що цінність права є похідною від загальнолюдських цінностей, які воно закріплює, визнає, формалізує в нормах, на дотримання яких в суспільних відносинах воно орієнтує та які охороняє властивими йому засобами, в тому числі шляхом забезпечення державного примусу до порушників соціальних цінностей, закріплених (зафіксованих) у правових нормах. Йдеться, зокрема, про такі цінності, як свобода, справедливість, життя, здоров'я, честь, гідність, недоторканність, безпека людини, матеріальний добробут, здорове довкілля, праця, сім'я та ін. Саме такі цінності не тільки становлять зміст окремих правових норм, але й слугують метою права, цілями багатьох його правових норм та інститутів [15].

¹ Варварськими правдами (лат. *leges barbarorum*) в науці прийнято іменувати кодифіковані різногалузеві збірки норм права, що діяли в ранньосередньовічну добу в германських племенах на стадії формування в них державності. Найдавніші з-поміж них – Вестготська правда (друга половина V ст.), Салічна і Рипуарська правди в королівстві франків (VI ст.).

Тому мав рацію відомий німецький теоретик права Г. Радбрух, наголошуючи, що «право – це дійсність, сенс якої полягає в тому, щоб слугувати правовій цінності, ідеї права» [16].

Зокрема, утверджуючи наріжні для змісту права принципи свободи, рівності і справедливості (В. Нерсисянц), право набуває глибокого особистого значення, стає цінністю для окремої людини, конкретної групи та суспільства загалом, відкриває особі доступ до благ і виступає дієвим засобом соціальної захищеності особи. Адже, як визнавав визначний український мислитель початку XX ст. Б. Кістяківський, «право лише там, де є свобода особи». У цьому виявляється гуманістичний характер права. Саме через свою власну цінність право входить до «арсеналу» загальнолюдських цінностей, що виробляються поколіннями людей протягом історії [17–19].

Попри всі видозміни і трансформації, право зберігає свою здатність бути, насамперед, засобом для задоволення загальносуспільних, групових та особистісних інтересів і потреб людей та їх колективів. При цьому право допомагає такому задоволенню цих інтересів і потреб, яке б не перешкоджало задоволенню інтересів і потреб інших людей. Це означає, що цінність права полягає у взаємоузгодженому, збалансованому задоволенні таких інтересів і потреб, додержанні їх компромісного характеру. Звичайно, так було не завжди і не в усіх суспільствах: що меншою була питома вага свободи, то менше право слугувало загальносоціальним цілям і більшою мірою захищало інтереси панівної меншості. Проте найвиразніше така соціальна цінність права демонструється саме в сучасному суспільстві, де проявів суспільних інтересів багато, тому важко ефективно регулювати їх задоволення, особливо з урахуванням того, що сучасне суспільство є складноорганізованим, демократичним, його наріжними каменями є засади (принципи) формальної рівності, свободи й справедливості, воно прагне максимально забезпечити учасникам соціального діалогу всебічні можливості для задоволення їхніх потреб, усуваючи або принаймні мінімізуючи будь-які прояви дискримінації [20].

Похідним від наведеного тлумачення соціальної цінності права можна вважати такі його ціннісні виміри, як здатність права як об'єктивного явища гарантувати суб'єктивні права людини як міру можливої в суспільстві поведінки, масштаб якої визначений з урахуванням потреб інших людей, забезпечувати рівний і справедливий розподіл часток свободи і несвободи в суспільстві для всіх і кожного, регулювати суспільні відносини, надаючи людям та їхній поведінці упорядкованості, правомірності, захищеності, узгодженості, упевненості в завтрашньому дні, стабільності відносин, протидіяти суспільно небезпечним соціальним, а точніше антисоціальним, проявам (чітко визначати, що

є правомірним, а що ні; карати за порушення меж дозволеного в суспільстві; забезпечуючи його стабільність і порядок у ньому), забезпечувати підтримку соціально корисних новацій, у розвитку яких об'єктивно зацікавлене суспільство або його передова частина, вирішувати глобальні проблеми людства, забезпечуючи тим самим комунікацію не лише всередині суспільства, але й між народами та країнами, утверджувати цінності справедливості, свободи та рівності в соціально неоднорідному суспільстві, урівноважуючи цінності індивідуалізму та колективізму, без чого неможливе підтримання, функціонування й збереження соціуму як цілісності.

З огляду на багатоаспектність права та форм прояву його цінності, у різних правових вченнях цінність права осмислювалася, цілком природно, по-різному. Твердження про цінність права почали лунати виразніше у світлі поширення ідей неокантіанської (В. Віндельбанд, Г. Ріккерт, Р.Г. Лотце) та феноменологічної філософії (Е. Гуссерль, М. Шелер, Д. Мур, Е. Штрекер) [21], під впливом яких розвивалися різноманітні європейські та американські правові доктрини ХХ ст. Так, у вченні відомого німецького юриста Р. фон Ієринга можна виокремити цінність суб'єктивного права, яка полягає у: а) формуванні «здорового правового почуття» індивідів суспільства; б) сприянні здійсненню вчинків, спрямованих на забезпечення життєвих благ індивідів у сфері дії права; в) визнанні й усвідомленні всіма індивідами обов'язку утверджувати панування права. У концепції Р. фон Ієринга соціальну цінність має об'єктивне право, яке знаходить практичне втілення, що полягає у примусовому встановленні правопорядку в умовах суспільного життя в інтересах самого ж суспільства.

У концепції одного з основоположників соціології права Є. Ерліха цінність права вбачалася в тому, що право: а) має виражати ідентичність правопорядку, який є результатом утвердження організації повсякденної людської діяльності, і правопорядку, який закріплюється на основі законів; б) має вказувати місце і завдання індивіда всередині кожної спілки; в) має забезпечуватися не примусом, а «почуттям необхідності правопорядку».

Для відомого представника американської соціології права та концепції інструменталізму, а також дослідника і перекладача творів Є. Ерліха, юриста і судді Р. Паунда цінність права полягає в досягненні загальносуспільних цінностей (злагоди, добробуту, миру і т. д.), які виходять з інтересів наявного суспільства та охоплюються пануванням правопорядку.

У представників концепції реалізму (К. Ллевеллін, Дж. Френк, Н.Б. Кардозо) цінність права розкривалася через: а) вирішення конкретних справ у дусі суспільної користі; б) спрямування практики вирішення спорів у досягненні моральних ідеалів (добра, справедливості тощо); в) соціально-психологічний вплив рішень на

усвідомлення права окремим індивідом [22]. У радянському нормативізмі цінність права виводилася з нормативності та формальної визначеності права (С.С. Алексєєв) [2, с. 95], що, втім, суттєво обмежувало рамки цінності права рамками цінності його норм. З точки зору відомого російського теоретика права, представника лібертарного праворозуміння В.С. Нерсєсянца, право є найвищою соціальною цінністю, але тільки тоді, коли його норми і принципи втілюються в життя, реалізуються в діях суб'єктів суспільних відносин [23].

Наведений далеко не повний перелік думок учених-юристів та соціологів унаочнює вельми строкату та різнопланову палітру оцінок соціальної цінності права. Проте спільною і незаперечною залишається упевненість класиків юридичної й соціологічної думки в неперехідній соціальній цінності права як суспільного феномена. Специфіка такої цінності своєю чергою залежна від типу праворозуміння, репрезентованого тим чи іншим ученим – від позитивістського (нормативістського) чи природно-правового до соціологічного та лібертарного.

До згаданих вище оцінок в основному приєднуються і сучасні українські науковці. Вони, зокрема, наголошують на тому, що специфічність власної цінності права – в максимальній мірі забезпечення організованості, узгодженості та стійкості суспільних відносин, найвищому рівні задоволення особливих суспільних і особистих потреб (П.М. Рабінович) [24]; цінність у праві – це те сутнісне, що дає змогу праву залишатися самим собою; під цінністю права розуміється його спроможність слугувати метою і засобом задоволення науково обґрунтованих, соціально справедливих загальнолюдських потреб та інтересів громадян та їх об'єднань (О.Ф. Скакун) [25]; право є самостійною культурною цінністю і засобом оптимальної реалізації інших цінностей культури, насамперед свободи (О.О. Бандура) [26].

Висновки. На підставі наведених думок і позицій можна сформулювати таке визначення соціальної цінності права: соціальна цінність права – це історично зумовлена, невід'ємна властивість права як соціального явища, яка полягає в його здатності акумулювати та відображати на нормативному рівні, визнаному (легітимованому) суспільством, домінуючі в цьому суспільстві соціальні цінності та їх співвідношення, а також бути засобом їх оптимальної реалізації в суспільних відносинах.

Соціальна цінність права є похідною від більш загальних людських цінностей. Тому прийнято виокремлювати кілька аспектів цінності права: як явище, сенс якого полягає в реалізації ідеї права (власна цінність права); як особливий соціальний регулятор суспільних відносин (інструментальна цінність права); як здобуток культури людства (історико-культурна цінність права).

Список використаних джерел:

1. Заморська Л.І. Правова нормативність та її інституціоналізація в Україні : монографія. Одеса : Фенікс, 2013. С. 261.
2. Алексеев С.С. Социальная ценность права в советском обществе : монография. Москва : Юрид. лит., 1972. 272с.
3. Фальковський А.О. Аксиологічний підхід в методології сучасної юриспруденції : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.12 / НУ ОЮА. Одеса, 2011. 17 с.
4. Неновски Н. Право и ценности / пер. с болг.; под ред. В.Д. Зорькина. Москва : Прогресс, 1987. С. 34.
5. Горобец К.В. Аксиосфера права: философский и юридический дискурс : монография. Одесса : Фенікс, 2013. С. 79.
6. Крусс В.И. Теория конституционного правопользования : монография. Москва : НОРМА, 2007. С. 180.
7. Тарабукін О.Ю. Соціальна цінність права. *Альманах права*. 2012. Вип. 3. С. 280.
8. Кучук А. Аксиологічний підхід до дослідження правових явищ. *Підприємництво, господарство і право*. 2016. № 9. С. 117.
9. Реньов Є. Класифікація цінностей конституційного ладу в Конституції України: теоретичні аспекти. *Проблеми законності*. 2015. Вип. 131. С. 34.
10. Жебровська К.А. Правові цінності у взаємодії правових систем : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / Національний університет «Одеська юридична академія». Одеса, 2017. С. 16–17.
11. Баева Л.В. Экзистенциальная природа ценностей : дис. ... докт. филос. наук : 09.00.13 / Волгоградский государственный университет. Волгоград, 2004. С. 26–27.
12. Мурашко Л.О. Аксиологическое измерение процесса правообразования: история и современность : дис. ... докт. юрид. наук : 12.00.01 / Институт государства и права РАН. Москва, 2015. С. 131.
13. Костицький В.В. Право як соціальна цінність. *Проблеми законодавчого регулювання порядку розробки та прийняття нормативно-правових актів* : тези доп. та повідомл. сучасн. III Міжнар. наук.-практ. конф., м. Київ, 2–3 листоп. 2017 р. / за заг. ред. І.Д. Шутака. Харків : Право, 2017. С. 30–32.
14. Трихліб К.О. Генезис та розвиок терміно-поняття «право». *Науковий вісник Міжнародного гуманітарно-юрид. ун-ту*. Сер. Юриспруденція. 2013. № 6-2. Т. 1. С. 51–54.
15. Загальна теорія держави і права : Підручник / за ред. В.М. Цвіка, О.В. Петришина. Харків : Право, 2009. С. 159.
16. Радбрух Г. Философия права / пер. с нем. Москва : Международные отношения, 2004. С. 41.
17. Шлаг П. Загальнолюдські цінності у постсучасному світі. *Філософія права і загальна теорія права*. 2012. № 1. С. 137–149.
18. Скакун О.Ф. Теорія держави і права : Підручник / Пер. з рос. Харків : Консум, 2001. С. 227–228.
19. Чиркин В.В. Общечеловеческие ценности и современное государство. *Государство и право*. 2002. № 2. С. 5–14.
20. Равлінко З.П. Заборона дискримінації: загальнотеоретичне дослідження : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / Національний університет «Львівська політехніка». Львів, 2016. 201 с.
21. Гаврилова Ю.А. Правовые ценности и смысл права. *Российский журнал правовых исследований*. 2015. № 3 (4). С. 37.
22. Ковальчук О.М. Цінність права в соціологічному підході до праворозуміння / О.М. Ковальчук, В.О. Хаврук. *Часопис Київського університету права*. 2012. № 2. С. 15–18.
23. Общая теория права и государства : Учебник / под. общ. ред. В.С. Нерсесянца. Москва : НОРМА – ИНФРА-М, 2001. С. 416.
24. Рабинович П. Социалистическое право как ценность Изд. 2-е, стереотип. Одесса : Юрид. лит., 2006. С. 5.
25. Скакун О.Ф. Теорія держави і права : підручник / Пер. з рос. Харків : Консум, 2001. С. 227
26. Бандура О.О. Єдність цінностей та істини в праві : Монографія. Київ : Нац. академія внутрішніх справ України, 2000. С. 44.